

UOT 37.0

Xalidə Ağadadaş qızı Talibova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNDƏ ÖZÜNÜTƏRBİYƏ FENOMENİ

Халида Агададаш гызы Талыбова
доктор философии по педагогике

ФЕНОМЕН САМОВОСПИТАНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Khalida Aghadadash Talibova
doctor of philosophy in pedagogy

THE PHENOMENON OF SELF-EDUCATION IN ADOLESCENCE

Xülasə. Yeniyetmələrin özünütərbiyəsi bu yaş üçün xarakterik problemlər ilə bağlıdır. Bu yaş refleksiya və özünütəhlil, yüksək emosionallıq, əhval-ruhiyyənin kəskin dəyişməsi, narahatlıq və s. ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, ümumi emosional vəziyyətin yaxşılaşması daha güclü şəkildə ifadə edilir. Bu dövrdə davamlı özünüdərketmə və sabit “Mən” obrazı formalaşır. Yeniyetməlik dövründə davranışa təsir edən özünün daxili aləminə dair təsəvvür yaranır, və bu da həqiqi olub-olmamasından asılı olmayaraq, psixoloji reallığı əks etdirir.

Açar sözlər: *təhsil, psixoloji amil, özünütərbiyə, yeniyetməlik dövrü, özünüdərketmə, özünütəkmilləşdirmə*

Резюме. Подростковое самовоспитание связано с проблемами, характерными для этого возраста. Это возраст характеризуется рефлексией и самоанализом, высокой эмоциональностью, резкой смена настроения, тревожностью и т.д. При этом сильно выражено улучшение общего эмоционального состояния. В этот период формируется устойчивое самосознание и образ “Я”. В подростковом возрасте развивается представление о внутреннем мире самого себя, которое влияет на поведение, и оно отражает психологическую реальность, вне зависимости от того, реальна она или нет.

Ключевые слова: *образование, психологический фактор, самовоспитание, подростковый период, самосознание, самосовершенствование*

Summary. Adolescent self-education is associated with problems specific to this age. This is the age of reflection and introspection, high emotionality, sudden mood swings, anxiety, etc. characterized. At the same time, the improvement in the general emotional state is more pronounced. During this period, a stable self-consciousness and a stable image of the “I” are formed. During adolescence, an idea of the inner world of oneself is formed, which influences behavior, and it reflects the psychological reality, regardless of whether it is real or not.

Key words: *education, psychological, self-education, adolescence, self-awareness, self-improvement*

Müasir cəmiyyətdə tez-tez uşaqlar və yeniyetmələr passivlik, qeyri-səmimilikdə ittiham olunurlar; İnternet, sosial şəbəkələr, virtual, xəyali dünya ilə maraqlanan yeniyetmələr real ünsiyyətdən və qarşılıqlı əlaqələrdən uzaqlaşmaq üçün həddindən artıq həvəs göstərirlər. Ola bilsin ki, bu işdə böyüklərin özləri – valideynlər, ətrafdakılar, uşağın şəxsiyyətinin inkişafı üçün lazımi şərait yaratmayan, onu konstruktiv əməkdaşlıq formalarına öyrətməyən, özünütərbiyə və

özünüinkişaf etdirmək dəyərlərini formalaşdırmayan pedaqoqlar sosial çətinlikləri vaxtında aradan qaldırmağa kömək edə bilməyiblər.

Uşaqlıq dövrünün hər bir yaş mərhələsi özünüdərək, özünütəhsil, özünüinkişaf və özünü təربiyələndirmə zamanı spesifik tələblərlə səciyəyənlənir; hər bir mərhələdə “mən” konsepsiyasının inkişafı irəli gəlir, şəxsiyyətin yetkin və həmyaşdamları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin bütöv sistemi yaranır; hər yaş dövrü cəmiyyətdə özünü reallaş-

dırmanın spesifik çətinlikləri və maneələri ilə səciyyələnir. Aydınır ki, insanın təşəkkülü və inkişafı prosesində müəllimin mənəvi, sosial, fiziki, intellektual özünütərbiyələndirmə proseslərinin stimullaşdırılmasına, uşaq və yeniyyətmələrdə həyat qabiliyyətinin, refleksivliyin, sosial səriştənin və xüsusiyyətlərin formalaşmasına, şəxsiyyətin həyat çətinlikləri qarşısında qorxmasmasına, onların aradan qaldırılması üçün daxili resurslar axtarmağa, özünütəkmilləşdirmə proqramlarını qurmağa kömək edən bacarıqlı və müdrik köməyi lazımdır!

“İnsanda özünütərbiyə tələbatının yaranması göstərir ki, o, həyata, qarşısında duran vəzifəyə kor-koranə deyil, şüurlu şəkildə yanaşır, öz fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün özündə müəyyən keyfiyyətlər tərbiyə etmək zərurətini dərk edir. Buradan isə aydın olur ki, özünütərbiyə insanın yüksək şüurluluğu ilə, hər şeydən əvvəl, insanın özündə müəyyən müsbət əlamətləri inkişaf etdirmək, mənfi əlamətlərin isə qarşısını almaq meylinin yaranması ilə bağlıdır” [1, s. 510].

Adətən, yeniyyətlik yaş dövründə bəzi məktəblilərin özünütərbiyəyə ehtiyacı olur. Bu, həmin yaş dövrünün özünəməxsus çətinliklərindən, ziddiyyətlərindən irəli gəlir. Yeniyyətlik dövrü uşaqlıq və ilk gənclik yaşı arasında körpü rolunu oynayır. V.A. Suxomlinski yeniyyətlik dövrünü “vətəndaşın ikinci dəfə doğulması” kimi səciyyələndirmişdir. Bu yaş dövründə yeniyyətmələrin istər orqanizmində, istər psixoloji və istərsə də mənəvi-intellektual sferasında mühüm dəyişikliklər baş verir. Yeniyyətlik yaşındakı ziddiyyətlərin səbəblərini həm də bu prosesdə axtarmaq lazımdır. Kiçik məktəb yaşı dövrünü adlayan şagirdlərdə özünü böyük kimi aparmaq hissi yaranır. Bu yaş dövründə yeniyyətmələrdə mənəvi şüur və özünüdərk yeni mərhələyə qədəm qoyur. Onlarda sinif kollektivində fərqlənmək, seçilmək, liderlik etmək kimi istəklər yaranmağa başlayır. Çox zaman ziddiyyətlər məhz özünütəsdiqetmə cəhdindən irəli gəlir. Lakin yeniyyətmə oğlan və qızlar özünütəsdiqə müxtəlif yollarla çatmaq istəyirlər. Həmin yollar isə bir sıra hallarda heç də düzgün olmur.

Yeniyyətlik yaşının xüsusiyyətlərini yaxşı bilmədiklərindən bəzən məktəbdə müəllimlər, sinif rəhbərləri, ailədə valideynlər uşaqlarla ixtilafa girir, onları sözə baxmamaqda gü-

nahlandırırırlar. Əslində isə yeniyyətmə ona bir insan, şəxsiyyət kimi yanaşılmasını istəyir, kobud sözü, hərəkəti, kiminsə ona irad tutmasını xoşlamır. Yeniyyətmələrlə tərbiyə işinin düzgün aparılmaması, onların pedaqoji cəhətdən baxımsız buraxılması, tərbiyələrinə nəzarətin həyata keçirilməməsi, ailə və məktəb arasında əlaqənin olmaması və s. yenidəntərbiyəyə ehtiyacı olan şagirdlərin meydana gəlməsinə əsas verir.

Yeniyyətmənin intizamsızlığında məktəbin günahı da az deyildir. Pedaqoji kollektivin üzvləri də bir sıra hallarda tərbiyə işlərini lazımi səviyyədə qura bilmirlər. Fərdi, yaş və cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan yeniyyətmələr arasında iş aparmaq səmərəsiz nəticələnir. Uşaq aləminə yerli-yersiz müdaxilə, onun maraq, meyl və həvəsinin, qabiliyyətinin nəzərə alınmaması, təşəbbüskarlığına lazımi yer ayrılmaması, istedadının inkişaf etdirilməməsi şagirdlərin məktəbə, təlimə, sinifdən xaric tədbirlərə marağını azaldır, mənfi təsir altına düşməsinə səbəb olur. Bu zaman yeniyyətmənin özünütərbiyəyə ehtiyacı olur.

Özünütərbiyə fenomeni insanın inkişafı və formalaşması ilə bağlı bir çox elmlərin tədqiqatlarında geniş yayılmışdır. Onların arasında ümumi, məktəb və sosial pedaqogika, yaş və sosial psixologiya, sosiologiya, psixologiya və nəzəriyyəsi, fiziki tərbiyə və idman, gigiyenani göstərmək olar. Lakin yeniyyətmələrdə özünütərbiyənin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri, şərtləri, təlim fəaliyyətinə təsir imkanları, özünütərbiyənin inkişafını öyrənməyin yol və vasitələri kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Deməli, özünütərbiyə və özünü inkişafın əsas mənbəyi insanın özünün məqsədyönlü fəaliyyətidir – fiziki, intellektual, sosial, idrak, mənəvi, kommunikativ və s.

Yeniyyətlik dövründə, insan özünü dərk etməyə başlayanda, öz psixikasında ətraf aləmlə münasibətlərə və yeni informasiyanın mənimsənilməsinə təsir göstərən bir çox möhkəmlənmiş hissləri, fikirləri, baxışları müəyyən edir. Bu tanınmayan hisslər, baxışlar insana güclü təsir edir. Psixologiya “özünütərbiyə” anlayışı altında insanın daxili mənəvi dünyasının müstəqil inkişaf etmək bacarığını nəzərdə tutur. Filosoflar, psixoloqlar iddia edirlər ki, məhz insanın ruhunda, mənəviyyatında onun inkişafının hərəkətverici qüvvələri yerləşir. “Beləliklə də, şəxsiyyət

inkışaf etdikcə özünütərbiyə daha böyük rol oynamağa, daha aydın və səmərəli şəkildə özünü göstərməyə başlayır. Deməli, özünütərbiyə şəxsiyyətin həyat şəraiti və tərbiyə ilə şərtlənən əxlaqi-psixoloji yetkinliyinin müəyyən səviyyəsində özünə yer edir” [2, s. 508].

Özünütərbiyə – insanın öz şəxsiyyətinin inkışafına, müəyyən sosial şərtləşdirilmiş ideal-lara uyğun olaraq mənəvi, fiziki, estetik keyfiyyətlərin, davranış vərdislərinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş sistemli fəaliyyətdir. Onun məqsədi şüurlu və təhsil alan uşağın harmonik inkışaf etmiş bir insana çevrilməsidir.

Özünütərbiyə pedaqogikanın ən qədim və maraqlı problemlərindən biridir. Bütün dövrlərdə uşaqların özünütərbiyəsinin roluna böyük əhəmiyyət verilirdi, bu vəzifə öz əhəmiyyətini itirmirdi və bizim dövrümüzdə, əksinə, daha böyük aktuallıq kəsb edir. Həm sosial-iqtisadi şəraiti, həm də hazırda həyatımızın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən informasiya texnologiyalarının təsirini, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkışafını əks etdirən müasir sosial şərait və sürətlənən həyat ritmi qarşımızda yeni vəzifələr qoyur. Bütün bunlar insanın özünü daha yüksək tələblər irəli sürməyə və onların yerinə yetirilməsi yollarını axtarmağa vadar edir. Özünütərbiyə prosesinin uğurlu olması üçün, birincisi, onun vacibliyini dərk etmək, ikincisi, müsbət motivasiya yaratmaq və iradə formalaşdırmaq lazımdır. Müəllimlər tərbiyəvi vəzifələr qoyur, şagirdlərdə müvafiq ehtiyacları (fəallığı) formalaşdırır, fəaliyyətə cəlb edir və beləliklə də onları öz üzərində işləməyə sövq edirlər.

Özünütərbiyə daim həyata keçirilən bir prosesdir. Bir çox hallarda insanlar, o cümlədən yeniyetmələr öz inkışafı və özünütəkmilləşdirməsi üzrə qarşılarına vəzifələr qoyurlar, onların həlli yollarını müəyyənləşdirir və daxili istəklərlə qarşıya qoyulmuş məqsədə əzmlə nail olmağa çalışırlar.

Özünütərbiyə, xüsusi fəaliyyət kimi, daha çox yeniyetməlik dövründə yaranır, lakin onun şərtləri artıq erkən yaşda olan uşaqların davranışında görünür. Məktəbəqədər yaşda həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı uşaq impulsiv reaksiyaların şüurlu şəkildə qarşısını almağa, güzəştə getməyə, yalnız özü haqqında deyil, başqaları haqqında da düşünməyə, konstruktiv oyun münasibətləri qurmağa, əməkdaşlıq etməyə, ümumi

əhəmiyyətli məsələləri həll etməyə çalışır. Kiçik məktəb yaş dövründə, məsələn, müəllimin təqdirini qazanmaq üçün uşaq məqsədyönlü şəkildə özündə sosial-əhəmiyyətli keyfiyyətləri (çalışqanlığı, məsuliyyəti və s.) tərbiyə edir, eqoizmi, tənbelliyi dəf edir, öz hərəkətlərini planlaşdırmağı və təhlil etməyi öyrənir.

Əgər məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaq öz davranışına görə böyüklərin qiymətləndirilməsinə, onların bəyənilməsinə və ya tənqidinə istiqamətlənirsə, yeniyetməlik dövrünə keçərkən həmyaşıdların, kollektivin onun şəxsi inkışafına, özünütərbiyə prosesinə təsiri güclənir. Özünütərbiyə etmək üçün ən əlverişli elə kollektivin təsirini hesab etmək olar. Burada hər bir uşaq öz fərdi xüsusiyyətlərinə və meyllərinə uyğun olaraq, ümumi fəaliyyətdə öz yerini tapa bilir, uğurlarını hiss edir.

Yeniyetməlik dövründə özünütərbiyə etməkdə həlledici rol özünüqiymətləndirmə oynayır. Özünütərbiyənin vacib motivi kimi çatışmazlıqların dərk edilməsi, öz ideallarına və tələblərinə uyğun gəlməməsi nəticəsində özündən narazılıqlar oynayır. Şəxsiyyət öz fərdi xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini, imkanlarını və imkanlarına uyğun real özünüqiymətləndirməni təhlil etmədən özünütərbiyə mümkün deyil. Yeniyetməlik öz “Mən”ini, həyatın mənasını tapmağa ehtiyacı olduğu dövrüdür. Müasir dünyada psixologiya yeniyetməyə şəxsiyyətinin formalaşmasının çətin dövrlərindən optimal şəkildə keçməyə kömək edə bilər.

Təcrübə göstərir ki, yeniyetmələr yalnız o zaman özünü tərbiyə etməyə başlayırlar ki, artıq öz hərəkətlərinə aydın hesabat verirlər, özünü qiymətləndirməyə, öz müsbət və mənfi keyfiyyətlərini dərk etməyə və özünü təkmilləşdirməyə ehtiyac yaranır. Adətən bu, yeniyetməlik dövründə baş verir.

Problemin aktuallığı. Əvvəlki nəsillərin təcrübəsinin mənimsənilməsi prosesi kimi özünütərbiyə insanın inkışafı ilə bağlı müxtəlif elmlərin tədqiqatlarında geniş təmsil olunur. Onların arasında ümumi, yaş və sosial psixologiya, sosiologiya, gigiyenani göstərmək olar. Şəxsiyyətin özünütərbiyəsi sonda insan və cəmiyyət üçün faydalı olan formalaşmaya gətirib çıxarır.

Problemin elmi yeniliyi. Yeniyetməlik ilə əlaqəli ən diqqətəlayiq hadisələrdən biri özünütərbiyəyə olan güclü istəkdir. Fəal özünütərbiyə prosesi məhz bu yaşda başlayır və adətən insanın bütün son-

rakı həyatı boyu bu və ya digər formada davam edir. Yeniyetməlik dövründə özünütərbiyə prosesinin başlanmasından danışıarkən, 12-13 yaşa çatan uşaqların, ilk növbədə, intellektual və şəxsi özünütəkmilləşdirmə imkanları haqqında düşünməyə və buna nail

olmaq üçün şüurlu, məqsədyönlü səylər göstərməyə başlamasını nəzərdə tuturuq.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali məktəb və ümumtəhsil müəssisələrində tərbiyə işlərinin təşkili prosesində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə – Bakı: ÇINAR-ÇAP, – 2002, – 620 s.
2. Seyidov, S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr tələbələri üçün dərslik. / S.İ. Seyidov, M.Ə. Həmzəyev -Bakı, -2007, -650 s.
3. Лейтес Н. С. Не упрощать проблему // «Вопросы психологии», – 1990, № 4, – с. 155-158
4. Робер М.А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. // Психология и школа. – М., 1991, – с. 242-248
5. Самохвалова, А.Г. Ступени самовоспитание личности. Кострома: Костром гос. ун-т, – 2017, – 178 с.

E-mail: xalidetlibova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.* **İ.B. Əmirəliyeva,**
ped.ü.fəls.dok. **L.A. Məmmədli**

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2022.